

**ОНТОЛОГИЧНИ МЕТАФОРИ, КОНЦЕПТУАЛИЗИРАЩИ ДУШАТА
КАТО ЦЕННОСТ В БЪЛГАРСКИТЕ ПАРЕМИИ
(В СЪПОСТАВКА С КОНЦЕПТИТЕ УМ И СЪРЦЕ)***

ЙОАННА КИРИЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
ioannav@abv.bg

**ONTOLOGICAL METAPHORS CONCEPTUALIZING SOUL
AS A VALUE IN BULGARIAN PROVERBS
(IN COMPARISON WITH THE CONCEPTS OF MIND AND HEART)**

YOANNA KIRILOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ioannav@abv.bg

Based on the understanding that the structure of a concept consists of three main components: a concept, an image and an evaluative part of the meaning, the article draws attention to the imaginary element of the concept of *soul*, that is to the cognitive metaphors and patterns through which this complex phenomenon finds its explanation in the naive consciousness of Bulgarians. Attention is focused specifically on ontological metaphors. On the basis of previous studies of the imaginary component of the concepts of *mind* and *heart*, the metaphorization of the cognitive structure verbalized through the lexeme *soul* is presented in a comparative perspective and the results are summarized in a table.

Keywords: concept, soul, metaphor, axiological values, Bulgarian language, proverbs

В последните години концептът *душа* е предмет на подробни анализи на езиковеди от различни култури като част от групата концепти, вербализиращи лица и предмети (напр. *майка, дом, хляб*), които в колективното съзнание са носители на ценности. В българската когнитивна лингвистика проблемът за концептуализацията на *душата* е слабо разработен, като трябва да споменем изследванията на У. Крайенброк-Дукова „Представите на славяните за душата (по езикови данни)“ (Дукова/Dukova 1988) и на А. Петрова „Езикова метафора и балканската картина на света“ (Петрова/Petrova 2003), в които се коментира етимологията на лексемата репрезентант, очертават се старите представи за *телесната душа* и за *душата*

* Изследването е по Проект ДО 02/5 от 24.07.2018 „Езикова и етнокултурна динамика на традиционните и нетрадиционни ценности в славянския свят“ в рамките на Програмата ERA.Net.RUS Call 2018 (проект #472-LED-SW).

дълж. Макар и бегло, в статията „За концептите *сърце / душа / ум* във фразе-

ологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност“ Е. Недкова анализира посочените фразеологични концепти и откроява „една приблизителна ценностна скала, адекватна на утвърдената система от морални норми и оценки на българина“ (Недкова/Nedkova 2007).

Като изхождат от положението, че в основата на езиковата картина на света са залегнали ценности, чиято йерархия и разбиране са различни в зависимост от езика и културата, както и че „изследването на езиковите картини на света на различните комуникативни общности позволява да се стигне до подобни и различни елементи, специфични в концептуализирането на света“ (Небжеговска-Бартминска/Nebzhegovska-Bartminska 2014: 421–422), полските етнолингвисти провеждат широк кръг от съпоставителни анализи, чиято цел е реконструиране на семантичното съдържание на опеределени названия на ценности, сред които и тези, свързани с *душата*. Резултат от тези изследователски търсения са двата тома „Душата в очите на света“ (Maslovska 2016b) и „Светът през очите на душата“ (Maslovska 2016a), както и проведената в Полша през 2017 г. конференция „Душата в аксиосферата – аксиосфера на душата“. Изключително широкият спектър от подходи и теоретични постановки, както и използваният емпиричен материал не само дават отговор на редица въпроси, но и пораждаат нови изследователски търсения. Как *душата*, която в изследванията на лингвокултуролозите е представена като орган на чувствата (Стойкова/Stoykova 2016: 217–228), като енергия и субстанция (Zapart 2018), като орган за оценка и като обект на оценка (Кабакова/Kabakova 2018), като орган на предчувствието и интуицията (Березович/Beryozovich 2016: 179–194), се концептуализира в различни фрагменти от българската езикова картина на света? Кои са онези изконни метафори, които позволяват на този концепт да намери своето обяснение и разбиране в наивния свят на българина?

Като се опираме на постулата, че образът на света в съзнанието на човека не е неизменна даденост, а се развива и диференцира заедно с развитието на човешкото общество, което поражда и етнокултурната специфика на този образ, в настоящото изследване си поставяме за задача извеждането и анализирането на онтологичните метафори и метафоричните модели за *душата*, отразени в паремиологичния фрагмент от българската езикова картина на света. Това ще даде възможност да се систематизират начините, по които този сложен по природа феномен намира своето обяснение и се интерпретира в наивното познание на българина. Нещо повече – на основата на вече реализирани изследвания на образната съставна част на концептите *ум* (Кирилова/Kirilova 2017b) и *сърце* (Кирилова/Kirilova 2015) метафоризацията на когнитивната структура, вербализирана чрез лексемата *душа*, се представя и в съпоставка, онагледена в таблица.

Материалът за изследването е почерпан от следните източници: *Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки*,

(БНПП/BNPP 1983), *Българско народно творчество в дванадесет тома*, т. XII (БНТ/VNT 1963) и *Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков* (Славейков/Slaveykov 1972). От тях са ексцерпирани 79 паремии, вербализиращи изследвания концепт и съдържащи лексемата *душа* или нейни деривати. В съпоставка с другите два концепта, репрезентиращи вътрешния свят на човека, а именно концептите *ум* и *сърце*, в българската паремиологична картина на света концептът *душа* се характеризира с най-малка семиотична плътност, или казано по-друг начин – с най-ниска степен на актуалност – за концепта *ум* са ексцерпирани 530 паремии, а за концепта *сърце* – 169.

Съпоставката на тези три концепта се налага и от разбирането, че именно *умът*, *душата* и *сърцето* са квинтесенция на вътрешния свят на човека, получил конкретна реализация чрез метафората за т. нар *вътрешен човек*. Според лингвоантрополозите езиковият образ на *вътрешния човек* се осъзнава слабо или не се осъзнава от носителите на езика, тъй като представите, чрез които е изграден, съществуват преди всичко като съдържателна форма на езиковите и речевите единици. Те се възприемат като обичайни, стереотипни, конвенционални начини за репрезентация на реалността, тъй като се отнасят към областта на действие на безсъзнателната социална психология (Постовалова/Postovalova 1998: 22).

С проблема за *вътрешния човек* се занимават редица изследователи (Урысон/Uryson 1995; Пименова/Pimenova 1999; Шмелев/Shmelev 2002 и др.), като най-общо органите, свързани с вътрешния, духовния свят на човека, се поделят на материални, реално съществуващи, като наивното съзнание им приписва допълнителни функции, свързани с психиката на човека (напр. *глава – мислене; сърце – емоции* (вж. Карагъзова/Karaguzova 2004; Кирилова/Kirilova 2015), и квазиоргани, нематериални, въображаеми органи на психиката (*ум, душа*), които обаче според наивните представи притежават характеристики, изравняващи ги с материалните – *размер, обем, тегло, усещане* и др. (вж. Кирилова/Kirilova 2012). Тези органи взаимодействат помежду си и са организирани в своеобразна йерархична система, която неминуемо има своите етнокултурни специфики. Органите (материални или въображаеми), формиращи вътрешния свят на човека, могат да придобият и антропоморфни характеристики и да встъпят в ролята на човешки същества, които в наивното съзнание могат да реализират разнообразни отношения както с човека, у когото „живеят“, така и с другите човешки същества, обитаващи същото *тяло пространство*. В лингвокултурологията тази категория се назовава освен с термина *вътрешен човек* (Пименова/Pimenova 1999) и с други термини, като например *обитател на вътрешната вселена* (Одинцова/Odintsova 2002).

Метафоричното представяне на *ума, сърцето* и *душата* като „жители“, които обитават *тялото дом*, откриваме например и в един български учебник по естествена история от 1882 г.: „Душата се намира в тялото ни, в не-

го е постоянно нейното обиталище. Душата се отделя от тялото, напуска къщата си, само след смъртта, но тя не умира...“ (Мирский/Mirskiy 1882: 64).

Основно средство за концептуализация на една или друга област от действителността в термини, които се отнасят до понятийни структури, изначално основаващи се на базата на опита, получен в други области, е *метафората* (Кобозева/Kobozeva 2002: 3). Тя е преди всичко начин за обясняването на един предмет чрез термините на друг, като така „нейната основна функция се състои в осигуряване на разбирането“ (Лакофф/Lakoff 2004: 62). В когнитивната лингвистика под термина *когнитивна метафора* се разбира такава метафора, която отнася сетивно възприеманите признаци към абстракции, недостъпни за пряко наблюдение. Когнитивната метафора е изградена от *когнитивни модели* – стереотипни образи, с помощта на които се организират човешкият опит и отношението към него. „Значението на думата може да бъде представено във вид на когнитивен модел, чрез който се фиксират прототипичните знания за действителността и в който се съдържа основната информация за един или друг концепт (Пименова/Pimenova 2013: 32). Когнитивните метафори са „подходящ материал за съждения, свързани с националния манталитет“ (Легурска/Legurska 2000: 4).

В редица мои изследвания тези теоретични постановки се прилагат към класификацията, направена от Дж. Лейкф и М. Джонсън в книгата „Метафорите, с които живеем“, според която метафорите се делят на: *структурни метафори* – това са случаите, когато един концепт метафорично е структуриран в термините на друг; *ориентационни метафори* – много от тях са свързани с ориентацията в пространството; *онтологични метафори* – основата за тях се формира от опита ни при боравене с материални обекти. Те от своя страна се делят на отнасящи се към: а) *същност и субстанция*; б) *вместилище* (самите субстанции също могат да бъдат разглеждани като местилище); в) *човек* (персонификацията е една от най-очевидните онтологични метафори) (Лакофф и Джонсон/Lakoff, Johnson 2004: 44).

Така се създава възможност да бъде направена реконструкция на наивното схващане на българина за света, и по-конкретно на неговия вътрешен свят.

А. Същност и субстанция

1. Душа – същност

Човешкият опит, натрупан от боравенето с различни материални обекти, лежи в основата на формирането на онтологичните метафори. Основната разновидност на този тип когнитивна метафора регистрира случаите, при които абстрактно понятие (каквото е и *душата*) получава обяснение в наивното човешко съзнание чрез свойствата на някаква същност или суб-

станция. В *Българския тълковен речник* думата субстанция е определена като: 1. Същност, първооснова на всички предмети и явления; 2. Материя, вещество (БТР/ВТР 2007).

В българските паремии, репрезентиращи изследвания концепт, *душата* е видяна като онази първооснова, която изначално присъства у всеки човек – *И аз душа нося* – и която поставя хората в равностойна позиция един спрямо друг: *Твоята душа не е от злато, и тя ѝ като мойта*. Затова редица паремии регистрират синекдотичното изравняване на прекия денотат *душа* с косвения денотат *човек*: *Жива диха (душа) няма; Девет души (овчери) с една лъжица ели и пак вълкът не видели; Деветдесет и девет дена в мед вряла, ако би вряла сто дена, по сто души на ден се избиваха за нея*.

Душата е тази същност, която е гаранция за живота. Оставането без душа означава край на човешкия живот – *Раздумвай болния, доде му душата излезе; Ще го стисна, ще му извадя душата; Раздели се с душата си; От душа се отделям; Със зъби държа (държи) душата си*. Душата е същността на живота, даряването с душа е равносилно на даряването на живот: *давам душа някому* (в значение ‘съживявам, одушевявам’).

Душата се схваща от традиционния българин като неговата скрита, истинска същност, съхраняваща съкровените му копнежи: *Не е по душата му; Душата ми го иска; За своя душа сърце се слуша; Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава*. В подобна роля са видени и другите две хипостази на човека – *умът* и *сърцето*: *Сяка глава свой ум носи; Тегли ме сърцето натам*.

2. Душа – субстанция

Метафората ‘душата е някаква/определена субстанция’ се реализира в българските паремии чрез когнитивния модел ‘*количество на субстанцията*’. И макар че тук не може да бъде приложена количествена оценка, напр. *много душа, малко душа*, което е характерно за същата метафора при концепта *ум* – *много ум, малко ум*, то все пак релевантен е моделът ‘*количество на субстанцията*’, реализиран във фразеологизмите: *от все душа; от всичката си душа*. Намаленото количество на *душата субстанция* е регистрирано в паремииите като ситуация на опасност, като намаляване на жизнеността на нейния притежател: *Дойде с половин душа; Почти без душа; Не е останала душа в него*. Употребата на наречието *почти* с регистрирано в речниците значение ‘Току-речи, с малка разлика, приблизително, горе-долу’ (БТР/ВТР 2007), както и липсата на членна морфема при употребата на лексемата репрезентант във втората от паремииите насочват към извеждането на когнитивния модел ‘*част от цялото*’.

За разлика от паремииите за *ума*, където българинът е видял различни възможности за ‘*измерване на количеството ум*’: като тежест: *Драм ум от ока мозък по-много струва*; като обем: *Една сакуля (чувал) ум има*; като

стойност: *Нямаш ум за пет пари*; като сравнение – в съпоставка с различни предмети или животни: *Глава като крина, а мозък къкрина*; *Колку за една кокошка ум нема*, при паремииите за *душата* подобен когнитивен модел е много по-ограничено развит. Както отбелязахме по-горе, регистрирани са само моделите ‘почти без’ и ‘половината от цялото’. Що се отнася до концепта *сърце*, за него този когнитивен модел е ирелевантен (Кирилова/Kirilova 2015). Количествена метафора съществува, но тя е приложима към метафората ‘сърце предмет’, принадлежаща към групата на структурните метафори по класификацията на Джонсън и Лейкъф, а не към метафората ‘сърце субстанция’.

Когнитивният модел ‘местоположение’ налага възприемането на *душата* в паремиологичния фрагмент от картината на света като намираща се вътре в тялото на човека: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя. Не е останала душа в него*; *Излезе ми душата*; *Дет ще ти ѝзлезе думъ, побъбу душеть-ти дъ ѝзлезе*; *Доде дойде на болеринът кефът, на сиромашът душата излиза*; *Душата излязва, табията остава*; *Душа излязва, търса остава*; *Душе излазе, инат не излазе*; *Раздумвай болния, доде му душата излезе*; *Ще го стисна, ще му извадя душата*; *Изважда ми душата (за нещо)*; *Вади ми душата с памук*. Същият когнитивен модел лежи в основата на сложната лексема *душевадник*, поместена в речника на Н. Геров с обяснението ‘Така наричат понеиде Св. Архангел Михаил, който вадил, зимал душите на людето’ (Геров/Gerov 1975–1978 I: 381). В съвременните тълковни речници религиозният компонент вече отсъства (‘Човек, който мъчи, измъчва някого, вади му душата’), но все още се пази когнитивният модел ‘местоположението на човешката душа е вътре в тялото на човека’.

В граматично отношение този когнитивен модел е реализиран чрез употребата на предлога *в* и на резултативно-екскурсивните глаголи *изляза*, *излизам*; *изваждам*, реализиращи идеята за извеждане от конкретно дефинирана област. Действието при тях е характеризирано с наличието на семантичния признак *постигане на резултат* и е неутрално към признака *интензитет*. Важен обаче за глаголите с резултативно-екскурсивен начин на действие е семантичният признак *пространствена координация*. ‘Действието, изразено чрез него, е центробежно, така че обектът или субектът се насочват вън от обсега на действието – посредством самото действие’ (Иванова/Ivanova 1974: 66).

В наивното съзнание на българина *душата* метафорично се възприема като квазиорган, намиращ се вътре в човешкото тяло. За разлика от *ума* като орган, чието нормално местонахождение е точно определено – в главата, и *сърцето* – в средата на човешкото тяло, то *душата* в паремииите няма точно място, но ситуирането ѝ на границите на човешкото тяло – под носа, зад зъбите, под ноктите – е белег за ситуация на криза, за опасност, застрашаваща човешкия живот: *Душата му под носа*; *Душата му седи в зъбите*; *Душа са под некет запира. Със зъби държа (държи) душата си*.

За разлика от паремиите за ума тук липсва когнитивният модел, реализиращ опозицията *ред – безпорядък*.

В ексцерпираните паремии, съдържащи лексемата репрезентант *душа*, е регистриран и когнитивният модел *липса*, обогатяващ метафората *душа същност*: *Двама без душа, трети без глава; Кога останат двама без душа, третият остана без глава*. Паремиите, вербализиращи този модел, номинират *липсата на душа* като липса на човечност.

Сърцето в паремиите също е концептуализирано чрез модела *липса*, но той се отнася до метафората *сърце предмет*, а не до *сърце субстанция*.

Съотнасянето (отпращане към номинация) също принадлежи към групата на онтологичните метафори, представящи *душата като същност*.

Когнитивният модел *душата е същност, която може да има различни аспекти на разглеждане* се реализира, като към ключовата дума, репрезентант на концепта, се наслагват разнообразни определения. Така на тази същност може да бъде приписана аксиологична стойност, тя да бъде квалифицирана според нравствените норми, възприети в обществото. В паремиите към *душата* се отнасят следните характеристики, изразени чрез съгласувани определения като: *своя; проста, господюва, мръзава, грешна, добра, клета, проклета, царвула, заешка, жива, мъртва, коча, яка, мачкина, мила (Той е с господюва душица; От мръзава душа излава; Тако ми грешната душа; Човек с добра душа; Тако ми мила душа с него не прала; Клета му душа, проклета, кой либи две моми)* или чрез съществителни имена в ролята на несъгласувани определения: *юмрук (Юмрук душа)*. Ако направим статистическа съпоставка в проценти на съотношението брой паремии, репрезентирани конкретния концепт, спрямо брой регистрирани определения, приложени към определяемата лексема, ще забележим наличието на много по-голям процент характеристики, с които българинът свързва концепта *душа* в сравнение с концепта *ум* (Кирилова/Kirilova 2017б). Възможно обяснение на този факт е, че за българина характерът на човека е в пряка връзка с качествата, приписвани на неговата *душа*, докато *умът* е свързан по-скоро с типа реакция в конкретна ситуация, с водещия за концепта *ум* признак – *способност за мислене*.

И така, лексемата *душа* се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е най-често прилагателно име, носещо положителна (*проста, господюва, добра, коча, яка, мила, мачкина*) или отрицателна (*мръзава, грешна, клета, проклета, царвула, заешка, мъртва*) конотация, при което самият концепт се превръща в притежаващ положителна или отрицателна стойност. Прави впечатление, че преобладават случаите, които подчертават аксиологията на *душата*, свързана с нейната издръжливост, със способността ѝ да оцелее в трудни житейски ситуации: *мачкина душа, коча душа, яка душа, юмрук душа*; или нейната доброта и незлоб-

ливост: *проста душица, господюва душица, добра душа, мила душа*. Паремииите извеждат постулата, заимстван от библейските текстове, че човекът със своето поведение, с постъпките си става отговорен за запазването на нейната изначална „чистота“: *Който слуша, спасена му душа*.

Заслужава да се отбележи, че картината, обрисувана от паремииите за ума, е много различна – с изключение на синтагмата *свой ум* всички останали са конотирани отрицателно (*луд, женски, този, свой, чужд, негов, лошав, кискин, на кокони, на бръмбуло*). Тя е и единствената, която има свой опозиционен корелат – *чужд ум* (Кирилова/Kirilova 2017б).

В ексцерпираниите паремиии както за ума, така и за душата, свързани в наивното съзнание с функциите на квазиоргани от анатомията на човека, не е регистрирано определението *човешки*, докато то присъства в паремииите за реалния анатомичен орган – сърцето (*Човешкото сърце е по-яко от камък*).

Когнитивният модел ‘*душа – течност*’, толкова характерен за концепта *ум*, липсва в ексцерпираниите паремиии за *душата*. Той не е актуален и за провербиалния концепт *сърце*, където този човешки орган е видян от българина като вместилище, в което се съхраняват емоциите, концептуализирани от своя страна като течности: *Со устата мед и масло леит, в сърцето пелин и отрова* (Кирилова/Kirilova 2016).

Б. Вместилище

Онтологичната когнитивна метафора ‘*душа вместилище*’ (срв. *От дън душа*) в съзнанието на българина се реализира чрез когнитивния модел ‘*пълно/празно вместилище*’. Тя е активно средство за визуализация на този абстрактен концепт само в една от ексцерпираниите паремиии: *Пълна ми е душата*. Тук подлогът встъпва в семантичната роля на локатив. В паремииите, вербализиращи концепта *ум* обаче, тази метафора е сред най-честите. В тях подлогът встъпва в разнообразни семантични роли, а именно: 1. агенс; 2. каузатор: *Виното и умнио изумява*; 3. пациенс: *Отваря ми се умът за нещо*; 4. локатив: *Умът ми не го побира*.

Според паремиологичния фрагмент от картината на света характерът на човека е в пряка зависимост от обема на ‘*сърцето вместилище*’ (*Той е с плитко сърце*), докато според ексцерпираниите паремиии за концепта *душа* този когнитивен метафоричен модел е ирелевантен. Наистина, в съвременните речници вече е регистриран фразеологизмът *широка душа*, но това само показва, че концептът *душа*, подобно на другите два ключови концепта, отнасящи се до вътрешния свят на човека, принадлежи към категорията на развиващите се концепти според теорията на М. В. Пименова (Пименова/Pimenova 2013). Според авторката развиващите се концепти се употребяват активно в националната концептосфера, като попълват своята структура с нови признаци, а ние тук бихме добавили и с нови когнитивни метафори или нови модели, които дообогатяват вече съществуващите (Ки-

рилова/Kirilova 2017б). В това отношение изключително интересни са ди-ахронните съпоставки, регистриращи състоянието на образната съставна част на даден концепт в различни времеви срезове от неговото развитие.

В. Човек

Третият вид онтологична метафора по класификацията на Джонсън и Лейкъф е метафората ‘душа човек’. Душата в наивното съзнание на българина притежава и регистрирани антропоморфни характеристики, като наивното познание ѝ е придало качества и поведение на човек, поставило я е в отношения с другите човешки същества, населяващи същото *тяло* – *дом*.

Метафората ‘душа човек’ се реализира в провербиалния фрагмент от картината на света на българина чрез следните метафорични модели:

- ‘душа дете’: *Душата му мирише на мляко*. Реализираният в тази паремия метафоричен модел притежава положителни конотации, породени от признаците чистота, непорочност, праведност, свързващи по този начин концепта *душа* с метаконцепта *възраст*.

- този метаконцепт се свързва и паремията *Душата ми мирише на плесен*, от която се извежда когнитивният модел ‘душа старец’, съотнесен с метафората ‘душа човек’. Той от своя страна е натоварен с отрицателни конотации. Тези два модела позволяват да се изведе признакът ‘възрастова характеристика’, отнасящ се до концепта *душа*.

- ‘душа грешник’: *От мръзава душа излава; Душата му вони на бъчва; Тако ми грешната душа;*

- ‘душа молител’: *Душата ми го иска; За своя душа сърце се слуша;*

- ‘душа съветник’: *Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава;*

- ‘душа праведен християнин’: *Който слуша, спасена му душа;*

- ‘душа страдалец’: *Душата ме боли;*

- ‘душа алтруист’: *Човек с добра душа;*

- ‘душа мъртвец’: *Той е с мъртва душа*. Този метафоричен модел липсва при провербиалните метафори ‘ум човек’ и ‘сърце човек’.

При направената съпоставка на така изведените метафорични модели, отнасящи се до когнитивната метафора ‘душа човек’, с метафоричните модели, изграждащи когнитивните метафори ‘ум човек’ и ‘сърце човек’, няма как да не направи впечатление пълната липса на активни социални и поведенчески роли по отношение на ‘душата човек’. Пасивните функции на душата достигат своята кулминация в метафоричния модел ‘душа мъртвец’: *Той е с мъртва душа*. Този метафоричен модел липсва при провербиалните метафори ‘ум човек’ и ‘сърце човек’.

За традиционния българин е характерно разбирането, че именно *умът*

е отговорен за благополучието на човека, за отношението на другите хора

към него, за мястото и ролята на индивида в социума. Това разбиране за ролята на *ума* в социалния живот на човека се потвърждава и от данните, получени при извеждане на когнитивните модели в метафората ‘ум – човек’. Умът, мислен през метафората за *вътрешния човек*, се концептуализира в паремииите чрез когнитивните модели: *водач, господар, цар, манипулатор, болник, егоист, безумец, другар, съветник, съжител, слуга, помощник* (Кирилова/Kirilova 2017б). По-голяма част от лексемите, чрез които тези модели се вербализират, притежават общите семи ‘воля’ и ‘активност’ и отправят към когнитивния признак ‘умът е субект, надарен със собствена воля’. За сравнение ‘сърцето човек’ в паремииите се реализира чрез когнитивните модели: *страхливец, страдалец, болник, егоист, епикуреец, другар, либе, жертва, посредник, праведник, юнак* (Кирилова/Kirilova 2016). Семите, които обединяват значенията на по-голяма част от лексемите, с които тези модели се вербализират, са ‘емоция’ и ‘пасивност’. Така, след извършеното диференциране на функциите на тези две хипостази на човешкото, видени през метафората за *вътрешния човек*, на сърцето в провербиалния фрагмент от картината на света българинът е отредил подчинена, зависима роля по отношение на ума.

На ‘душата човек’ в българските пословици и поговорки не са приписани етнически характеристики, с каквито са надарени *умът* и *сърцето*, липсват и особености, свързани с географската ѝ обусловеност (за разлика от концепта *ум*). Тя е метафорично представена през ролите на *мъртвец, алтруист, страдалец, праведен християнин, съветник, молител, грешник, старец, дете*. Така в своите традиционни представи българинът е отредил на душата зависимо, подчинено положение спрямо двамата други обитатели на човешкото *тяло – дом* и на самия човек. Жизнеността и чистотата ѝ са видени изцяло като следствие от поведенческите и емоционални реакции на нейния притежател.

Съпоставката на когнитивните метафори и изграждащите ги метафорични модели, концептуализиращи *ума, сърцето* и *душата*, е представена в таблица:

Метафори	Модели	Сърце – паремии	Ум – паремии	Душа – паремии
Същност и субстанция	Доближава човека до Бога	–	–	+
	Различава човека от животното	–	+	+
	Количество на субстанцията	–	+	+
	Цялост	–	+	+
	Липса	–	+	+

	Липсата му е болест	-	+	-
	Липсата му е заразна болест	-	+	-
	Ред / безпорядък	-	+	-
	Местоположение:	-	+	+
	• в тялото	-	+	+
	• в главата	-	+	-
	Измерване на количество	-	+	+
	• тежест	-	+	-
	• обем	-	+	-
	• стойност	+	+	-
	• сравнение с други предмети и животни	+	+	-
	• половината	-	-	+
	• почти без	-	-	+
	Съотнасяне (отпращане към номинация)	+	+	+
	Има различни аспекти на разглеждане	+	+	+
	• положителни конотации	+	+	+
	• отрицателни конотации	-	+	+
Вместилище		+	+	+
	Пълно / празно вместилище Обем	+	+	+
		+	+	-
Течност		-	+	-
	Бистрота / размътеност	-	+	-
	Наличност / липса	-	+	-
Човек		+	+	+
Възрастови особености		+	-	+

	<ul style="list-style-type: none"> • старост • детство 	–	–	+
Пол		+	+	–
	<ul style="list-style-type: none"> • жена • мъж 	+	+	–
Социални роли	• водач	+	+	–
	• господар	–	+	–
	• цар	–	+	–
	• войн	+	–	–
	• другар	+	+	–
	• съветник	+	+	+
	• съжител	–	+	+
	• любим	+	–	–
	• слуга	–	+	–
	• жертва	+	–	+
	• помощник	+	+	–
	• вестител	+	+	–
Качества на личността и характера	• праведен християнин	+	–	+
	• неверник	–	–	–
	• страхливец	+	–	–
	• манипулатор	–	+	–
	• страдалец	+	–	+
	• егоист	+	+	–
	• епикуреец	+	–	–
	• алтруист	+	–	+
	• безумец	–	+	–
	• грешник	–	–	+
	• молител	–	–	+
Етническа обусловеност		+	+	–
	• българин	+	+	–

Географска обусловеност		–	+	–
Витални качества	• може да напусне тялото	+	+	+
	• болник	+	+	+
	• мъртвец	–		+

ЛИТЕРАТУРА

- БНПП 1983: *Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки*. Т. VII. София. Изд. Български писател.
- БНТ 1963: *Българско народно творчество в дванадесет тома*. София. Изд. Български писател.
- БТР 2007: *Български тълковен речник*. Авторски колектив. 4 изд., допълнено и преработено от Д. Попов. София. Изд. Наука и изкуство.
- Березович 2016: *Березович, Е.* Душа и сърце как органи „шестого чувства“ (на материале русского языка). – В: *Dusza w oczach swiata*, Warszawa, ISPAN, с. 179–194.
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. I–V. София. Изд. Български писател.
- Дукова 1988: *Дукова, У.* Представите на славяните за душата (по езикови данни). Славистичен сборник, София, с. 214–224.
- Иванова 1974: *Иванова, К.* Начини на глаголното действие в съвременния български език. София, Издателство на БАН.
- Кабакова 2018: *Кабакова, Г.* Душа как орган оценки и оценка души. – In: *Dusza w aksjosferze – aksjosfera duszy. Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej* (под печат).
- Карагъзова 2004: *Карагъзова, Сн.* Емоции и манталитет (Върху материал от български и полски фразеологизми за емоции). – В: *Език и манталитет*. Военно издателство. София, с. 45–67.
- Кирилова 2012: *Кирилова, Й.* Структурни и ориентационни метафори за *ума* в Тихонравовия дамаскин. – *Български език*, № 2, с. 59–66.
- Кирилова 2015: *Кирилова, Й.* Концептът *сърце* според българската паремнология. – Електронно списание „Дзяло“, № 5. (http://www.abcdar.com/magazine/V/Kirilova_1314-9067_V.pdf)
- Кирилова 2016: *Кирилова, Й.* Антропоморфизмът на *ума* в българските пословици и поговорки. – *Българска реч*, № 1, с. 73–82.
- Кирилова 2017а: *Кирилова, Й.* Концепт и езикова картина на света. – *Български език*, № 1, с. 67–80.
- Кирилова 2017б: *Кирилова, Й.* Представата за *ума* в българската езикова картина за света. София. Изд. ДиоМира.
- Кобозева 2002: *Кобозева, И. М.* К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода. <www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077>

- Легурска 2000: *Легурска, П.* Изучаване на националния менталитет върху езиков материал. – Чуждоезиково обучение, № 3, с. 3–9.
- Лакофф и Джонсон 2004: *Лакофф, Дж., М. Джонсон.* Метафоры, которыми мы живем. Москва. УРСС.
- Мирский 1882: *Мирский, Кр.* Научно сборниче за учене в четвърто отделение от народните основни училища. Пловдив. Изд. Хр. Г. Данов.
- Небжеговска-Бартминска 2014: *Небжеговска-Бартминска, С.* Люблинската когнитивна етнолингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – Български фолклор, № 4, с. 421–422.
- Недкова 2007: *Недкова, Е.* За концептите *сърце/душа/ум* във фразеологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност. – В: В огледалния свят на езика и културата. Русе. Лени Ан, с. 180–189.
- Одинцова 2002: *Одинцова, М. П.* Обитатели „духовной вселенной“ в русской языковой картине мира. – Във: Филологический ежегодник, № 4, с. 17–23.
- Петрова 2003: *Петрова, А.* Езиковата метафора и балканската картина на света. В. Търново. УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Пименова 1999: *Пименова М. В.* Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека. Кемерово: Кузбассвуиздат; Landau: Veriag Empirische Pedagogik, 262 с. (Сер. „Этногерменевтика и этнориторика“. Вып. 5. Издатели сер.: Х. Бартель, Е. А. Пименов).
- Пименова 2013: *Пименова, М. В.* Типы концептов и этапы концептуального анализа. – Вестник КемГУ, II, № 2, с. 127–131.
- Постовалова 1998: *Постовалова, К.* Картина мира в жизнедеятельности человека. – В: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва. Изд. Наука, с. 8–70.
- Славейков 1972: *Славейков, П. Р.* Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от П. Р. Славейков. София. Изд. Български писател.
- Стойкова 2016: *Стойкова, Т.* Сердце и душа как органы чувств в славянской и балтийской языковых моделях эмоционального мира человека. – В: *Dusza w oczach swiata*, Warszawa, ISPAN, s. 217–228.
- Урысон 1995: *Урысон, Е. В.* Фундаментальные способности человека и наивная „анатомия“. – В: Вопросы языкознания, кн. 3, с. 3–16.
- Шмелев 2002: *Шмелев, А. Д.* Русский язык и внеязыковая действительность. Языки славянской культуры. Москва.
- Maslowska 2016a: *Maslowska, E., D. Pazio.* Swiat oczyma duszy, Warszawa, ISPAN.
- Maslowska 2016b: *Maslowska, E., D. Pazio.* Dusza w oczach swiata, Warszawa, ISPAN.
- Zapart 2018: *Zapart, J.* Dusza jako energia i substancja. Porównanie praktyk hatha-jogi i surat śabd jogi. – In: *Dusza w aksjosferze – aksjosfera duszy.* Antropolo-

giczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej (под печат).

REFERENCES

- Berezovich 2016: *Berezovich, E.* Dusha i sertse kak organ “shestogo chuvstva” (na materiala russkogo yazyka) [Soul and Heart as Organs of the “Sixth Sense” (Based on Material from Russian)]. – In: *Dusza w oczach swiata*, Warszawa, ISPAN, s. 179–194
- BNPP 1983: *Balgarska narodna poeziya i proza. Predaniya, legendi, poslovitsi i gatanki* [Bulgarian Folk Poetry and Prose. Traditions, Legends, Proverbs and Riddles], t. VII. Sofia. Izd. Balgarski pisatel.
- BNT 1963: *Balgarsko narodno tvorchestvo v dvanadeset toma* [Bulgarian Folk art in Twelve Volumes]. Sofia. Izd. Balgarski pisatel.
- BTR 2007: *Bulgarski talkoven rechnik* [Bulgarian vocabulary]. Avtorski kolektiv. 4 izd., dopalнено i preraboteno ot D. Popov. Sofia, Nauka i kultura.
- Dukova 1988: *Dukova, U.* Predstavite na slavyanite za dushata (po ezikovi dannii). [Slavic Ideas for the Soul (Based on Language Data)]. *Slavistichen sbornik*, Sofia, s. 214–224.
- Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik [Dictionary of the Bulgarian Language]. T. I–V. Sofia.
- Ivanova 1974: *Ivanova, K.* Nachini na glagolnoto deystvie v savremenniya bulgarski ezik. [Aktionsart in the Contemporary Bulgarian Language]. Sofia, Izd. na BAN.
- Kabakova 2018: *Kabakova, G.* Dusha kak organ otsenki i otsenka dushi [The Soul as an Organ of Evaluation and Evaluation of the Soul]. – In: *Dusza w aksjosferze – aksjosfera duszy. Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej* (in the press).
- Karagyozova 2004: *Karagyozova, Sn.* Emotsii i mantalitet (Na material ot balgarski i polski frazeologizmi za emotsii) [Emotions and Mentality (on Material from Bulgarian and Polish Idioms Denoting Emotions)]. – In: *Ezik i mantalitet. Vo- enno izdatelstvo*. Sofia, s. 45–67.
- Kirilova 2012: *Kirilova, Y.* Strukturni i orientatsionni metafori za uma v Tikhonravoviya damaskin [Structural and Orientational Metaphors of Mind in the Tihonravov Damaskin]. – *Balgarski ezik*, № 2. s. 59–66.
- Kirilova 2015: *Kirilova, Y.* Kontseptat sartse spored balgarskata paremiologiya [The Concept of Heart According to Bulgarian Paremiology]. – *Elektronno spisanie Dzyalo*, № 5. <http://www.abcdar.com/magazine/V/Kirilova_1314-9067_V.pdf>.
- Kirilova 2016: *Kirilova, Y.* Antropomorfizmat na uma v balgarskite poslovitsi i pogovorki [Anthropomorphism of the Mind in Bulgarian Proverbs]. – *Balgarska rech*, № 1, s. 73–82.
- Kirilova 2017a: *Kirilova, Y.* Kontsept i ezikova kartina na sveta. [Concepts and the Linguistic Picture of the World]. – *Balgarski ezik*, № 1, s. 67–80.
- Kirilova 2017b: *Kirilova, Y.* Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina za sveta. [The Image of Mind in the Bulgarian Linguistic Picture of the World]. Sofia, DioMira.
- Kobozeva 2002: *Kobozeva, I. M.* K formal'noi reprezentatsii metafor v ramkakh kognitivnogo podhoda [Towards the Formal Representation of Metaphors in the Framework of the Cognitive Approach]. <www.dialog-21.ru/archive_article>.

- aspparam =7339&y=2002&vol=6077>
- Legurska 2000: *Legurska, P.* Izuchavane na natsionalniya mantalitet varhu ezikov material [Studying National Mentality on the basis of Linguistic Material]. – Chuzhdoezikovo obuchenie, № 3, s. 3–9.
- Lakoff, Johnson 2004: *Lakoff, G., M. Johnson.* Metafory, kotorymi my zhivem. [Metaphors We Live By]. Moskva, URSS.
- Maslowska 2016: *Maslowska, E., D. Pazio.* Dusza w oczach swiata, Warszawa, ISPAN.
- Maslowska 2016: *Maslowska, E., D. Pazio.* Swiat oczyma duszy, Warszawa, ISPAN.
- Mirskiy 1882: *Mirskiy, Kr.* Nauchno sborniche za uchene v chetvurto otdelenie ot narodnite osnovni uchilishta [A Scholarly Collection for the Fourth Grade of the Elementary School]. Plovdiv, Hr. G. Danov.
- Nebzhegovska-Bartminska 2014: *Nebzhegovska-Bartminska, S.* Lyublinskata kog-nitivna etnolingvistika: ot dialektologiyata i folkloristikata do mezhdukulturnata semantika [Lublin Cognitive Ethnolinguistics: from Dialectology and Folklore to Intercultural Semantics]. – Balgarski folklor, №4, s. 421–422.
- Nedkova 2007: *Nedkova, E.* Za kontseptite *sartse/dusha/um* vav frazeologichnata semantika na balgarskiya ezik kato otrazhenie na natsionalnata ni mentalnost [On the Concepts of *Heart/Soul/Mind* in the Phraseological Semantics of the Bulgarian Language as a Reflection of National Mentality]. – In: V ogledalniya svyat na ezika i kulturata. Ruse. Leni An, s. 180–189.
- Odintsova 2002: *Odintsova, M. P.* Obitateli “dukhovnoi vselennoi” v russkoy iazykovoi kartine mira [The Inhabitants of the “Spiritual Universe” in the Russian Linguistic Picture of the World]. – In: Filologicheskii ezhegodnik, № 4, s. 17–23.
- Petrova 2003: *Petrova, A.* Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta [Language Metaphor and the Balkan Picture of the World]. V.Tarnovo. UI Sv.sv. Kiril i Metodii.
- Pimenova 1999: *Pimenova, M. V.* Etnogermeneytika iazykovoi naivnoi kartiny vnutrennego mira cheloveka. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat; Landau: Veriag Empirische Pedagogik, 262 s. (Ser. “Etnogermeneytika i etnoritorika”. Vyp. 5. Izdateli ser.: Kh. Bartel', E. A. Pimenov).
- Pimenova 2013: *Pimenova, M. V.* Tipy kontseptov i etapy kontseptualnogo analiza [Concept Types and Stages of Conceptual Analysis]. – Vestnik KemGU, II, № 2, s. 127–131.
- Postovalova 1998: *Postovalova, K.* Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka [The Picture of the World in Human Life]. – In: Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira. Moskva, “Nauka”, s. 8–70.
- Shmelev 2002: *Shmelev, A. D.* Russkiy yazyk i vneyazykovaya deystvitel'nost. [Russian Language and the Extralinguistic Reality]. Iazyki slavianskoi kul'tury. Moskva.
- Slaveykov 1972: *Slaveykov, P. R.* Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi, sabrani ot P. R. Slaveykov. [Bulgarian Parables or Proverbs and Peculiar Words Collected by P.R. Slaveykov]. Sofia. Izd. Balgarski pisatel.

- Stoykova 2016: *Stoykova, T.* Serdtse i dusha kak organy chuvstv v slavianskoi i baltiiskoi iazykovykh model'akh émotSIONal'nogo mira cheloveka. [Heart and Soul as Organs of Sense in the Slavic and Baltic Linguistic Models of the Human Emotional World]. – In: *Dusza w oczach swiata*, Warszawa, ISPAN, s. 217–228.
- Uryson 1995: *Uryson, E. V.* Fundamental'nye sposobnosti choveka i naivnaia “anatomiiia”. [Fundamental Human Abilities and Naive “anatomy”]. – In: *Voprosy iazykoznaniiia*, kn. 3.
- Zapart 2018: *Zapart, J.* Dusza jako energia i substancja. Porównanie praktyk hathajogi i surat śabd jogi. – In: *Dusza w aksjosferze – aksjosfera duszy. Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej* (in the press).

РЕЗЮМЕ

В съответствие с разбирането за структурата на концепта като състоящ се от три основни съставни части: понятийна, образна и оценъчна част на значението, в статията се обръща внимание на образния елемент на концепта *душа*, т.е. на когнитивните метафори и модели, с които този сложен феномен намира своето обяснение в наивното съзнание на българина. Вниманието е насочено конкретно към онтологичните метафори. Въз основа на вече реализирани изследвания на образния компонент на концептите *ум* и *сърце* метафоризацията на когнитивната структура, вербализирана чрез лексемата *душа*, се представя и в съпоставка, онагледена в таблица.

Ключови думи: концепт, душа, метафора, ценност, български език, пословици

✉ *Гл. ас. д-р Йоанна Кирилова*

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assist. Prof. Yoanna Kirilova, PhD*

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria